

2. МЕХАНІЗМИ СИТУАТИВНОГО РОЗВИТКУ ЕЛЕМЕНТАРНОЇ ЕМПАТІЇ¹

З позицій еволюційного підходу розглянуто умови виникнення та динаміки емпатійних явищ у філогенезі. Досліджено механізми ситуативного та онтогенетичного розвитку елементарної емпатії.

Коли тварина-реципієнт потрапляє в емпатогенну ситуацію, емоційний стан особи-"жертви" стає для неї безумовним подразником. Унаслідок емоційного зараження здатність психіки високоорганізованих тварин до обумовлення призводить до того, що при сприйманні емпатогенної ситуації актуалізуються пізнавальні процеси, що забезпечують орієнтовні реакції. В результаті цього емпатуючим встановлюється джерело, причини емоційного переживання, що виникло у нього, і відбувається "переключення" емоцій на них.

Отже, емоційне зараження включає орієнтовний рефлекс, а їх сумісна дія призводить до сприймання емпатогенної ситуації, емоційного переживання об'єкта емпатії. Сприйняття стану іншої особи на фоні емоційного зараження обумовлює включення механізму емоційного резонансу ("стан емоційного збудження, що виникає у відповідь на сигнали емоційного стану іншої особини того ж виду" [1:8]). Емоційне резонування, в свою чергу, обумовлює синтонію, тобто емоційні переживання тварини-реципієнта стають "співзвучними" з переживаннями особини-"жертви". Негативні емоції породжують реакцію уникнення. Ця реакція залежно від індивідуального досвіду тварини може призводити або до пасивного споглядання ситуації з безпечного місця, або ж у разі оперантного науління чи функціонування екстраполяційного рефлексу до вироблення умовного інструментального рухового рефлексу з усунення негативних емоцій особини-"жертви". Позитивним підкріпленням вироблення такого рефлексу служить зникнення власних негативних емоцій, що виникли внаслідок емоційного зараження станом «жертви».

Для більшої наочності зобразимо схематично ситуативний розвиток елементарної (натуральної) емпатії (див. мал. 1).

Нами представлена теоретична схема розвитку емпатійного процесу. В природних умовах життєдіяльності тварини таке повне і послідовне розгортання емпатійного процесу можна спостерігати не завжди. Для того, щоб емоційне зараження привело до синтонії та сприяння об'єкту емпатії, необхідна взаємодія багатьох чинників. Це не тільки генетичні особливості тварини, але й її ситуативний стан, індивідуальний досвід, а також рівень розумового мислення, особливості середовища (в якій саме ситуації знаходиться особина-"жертва", якими сигналами інформує про свій емоційний стан, поведінку інших членів групи, міра небезпеки, в якій знаходиться "жертва" і т.п.).

В лабораторних умовах розвиток розгорнутого процесу натуральної емпатії прослідкувати набагато легше. Використання нейрофізіологічних робіт допоможе нам позбутися небажаного антропоморфізму, а їх психологічна інтерпретація - об'єктувати автономність регулятивного значення суб'єктивних переживань. Скористаємося дослідом Преображенської з собаками, в якому у них вироблялася інструментальна реакція при нанесенні удару струмом партнеру [2:37-38].

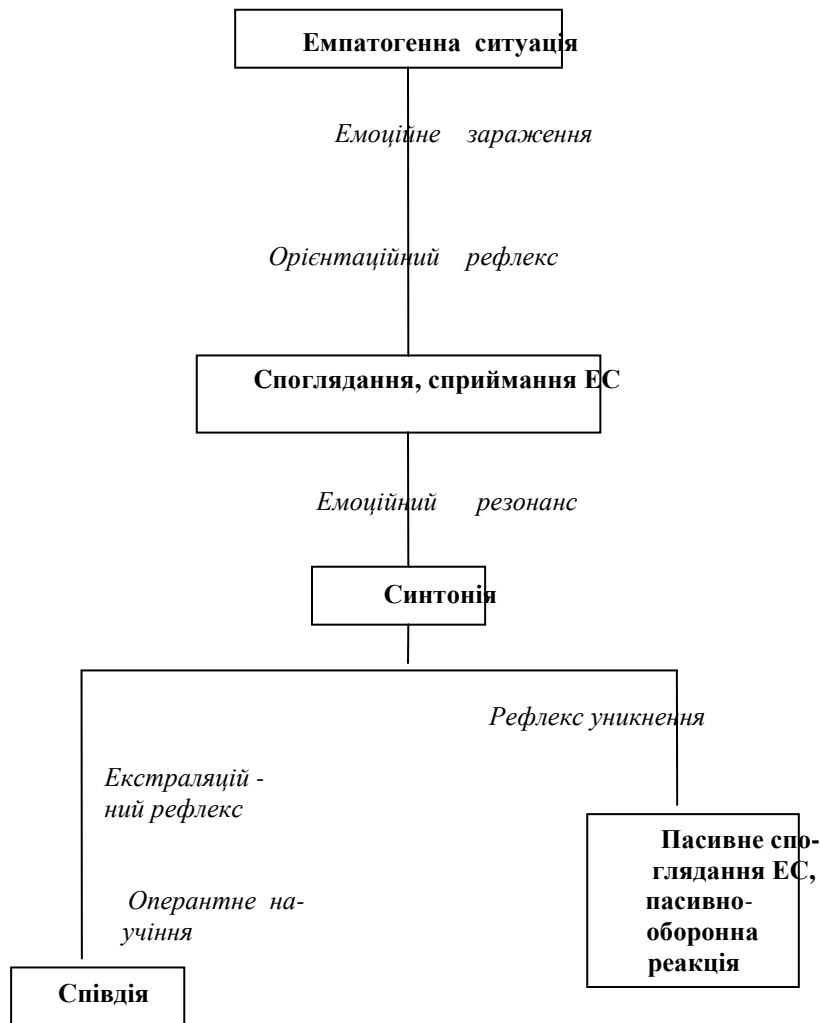
У досліді два собаки поміщались в одній камері на різних верстатах, розміщених на відстані півметра один від іншого. На задню лапу собаки-"жертви" подавався струм чималої сили, що викликав не тільки локальний підйом лапи, але й появу задишки, скуління, часто виск. У собаки-"спостерігача" ліва передня лапа прикріплялася до підойми. Підйомом лапи вище певного рівня тварина була в змозі відключити дію струму на першого собаку. Трьом собакам-"спостерігачам" вживляли електроди в дорзальний гіппокамп, що давало можливість реєструвати ЕГ гіппокампа, ЕКГ подиху.

Після удару струмом при виникненні оборонної поведінки собаки-"жертви" у двох собак-"спостерігачів" відзначалося припинення спонтанних підйомів лапи, якщо вони мали місце до включення подразника, і поява орієнтовної реакції. Появу орієнтовного рефлексу у собак-"спостерігачів" можна пояснити сприйняттям від собаки-"жертви" внаслідок емоційного зараження сигналів, що свідчать про її негативні емоції.

Припинення підйомів лапи відбувалося навіть у разі нанесення ударів струму партнеру на фоні сильного рухового збудження у собаки-"спостерігача". В наступних досліді тільки у одного собаки-"спостерігача" кількість підйомів лапи не лише повернулася до фонових значень, але й стала їх значно перевищувати.

Ця частина експерименту демонструє, що у першого собаки емпатійний процес обірався на етапі споглядання ситуації, а у другого внаслідок споглядання й оцінки ситуації на фоні емоційного

¹ Продовження. Початок у № 1 за 1998 р.

Примітка : ЕС - емпатогенна ситуація.

Мал. 1. Ситуативний розвиток натуральної емпатії.

зараження виникає емоційний резонанс: собака-"спостерігач" ще точно не відбив переживання собаки-"жертви", і тому підіймання лапи стало у нього таким частим. При цьому змінився також і характер рухів: при нанесенні струму партнеру перші "фізичні" підйоми лапи стали заміщатися все більш тривалими "тонічними" підйомами, які більш надійно позбавляли тварин електричного подразнення. На даному етапі досліджується, як внаслідок емоційного резонансу собака-"спостерігач" починає синтонувати "жертви". Вона все адекватніше сприймає її ситуативний стан і внаслідок вироблення умовного рефлексу позбавляє її впливу струму. В досліді, що описується, синтонія супроводжується, очевидно, оперантним на-учінням, що призводить до позбавлення болю собаки-"жертви" (собака методом спроб і помилок навчається відповідному підйому лапи і його тривалості).

Можна знайти факти, де поведінка, що допомагає проявляється внаслідок функціонування екстраполяційного рефлексу. Підкріпленням такого рефлексу служать зникнення негативних емоцій у партнера, а значить, поява у нього позитивних переживань, якими знову ж таки заражається собака-"спостерігач". Таким чином, підкріпленням інструментального рефлексу чи рефлексу уникання болю партнера служать позитивні емоції, що з'являються у собаки-"спостерігача" внаслідок надання ним допомоги собаці-"жертві". Цей факт підтверджує ще одне наше припущення, що *емпатія має біполярний характер*: можна заражатися як негативними, так і позитивними емоціями партнера.

У третього собаки при нанесенні струму партнеру поведінка помітно не змінилася, хоч спостерігалось прискорення серцебиття, як і у перших двох. Із цього можна зробити висновок, що у третьої тварини емоційне зараження не привело до розвитку емпатійного процесу. Подальші досліді показують, що тварини можуть допомагати іншим особинам на шкоду собі і не на шкоду своїм потребам.

Отже, із викладеного вище можна зробити висновок, що розвиток і прояв елементарної емпатії залежить від багатьох чинників. Вона проявляється у формі синтонії, пасивного споглядання або сприяння. Емпатійний процес може репрезентуватися в розгорнутому вигляді від початку і до кінця, а може обірватися на будь-якій ланці. У зв'язку з цим необхідно дослідити закономірності онтогенетичного розвитку елементарної емпатії, де зазначені чинники і закономірності найбільш проявляються.

3. ОНТОГЕНЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЕЛЕМЕНТАРНОЇ ЕМПАТІЇ

Сучасні зоопсихологічні дослідження показують, що чим вищий щабель еволюційного розвитку, на якому знаходиться тварина, тим складнішою, різноманітнішою, автономнішою від інстинктивного контролю стає її поведінка. В життєдіяльності організму все більшого значення набуває індивідуальний досвід у результаті навчання за механізмом імпринтингу, умовнорефлекторного, вікарного навчання і наслідування іншим особинам.

Спробуємо з'ясувати, чи навчається тварина протягом онтогенезу емпатувати і яким чином. У цьому нам допоможе аналіз численних спостережень і експериментальних досліджень зоопсихологів внутрішньовидової та міжвидової взаємодії тварин.

Для нашого дослідження важливим є факт, що у всіх собак-"спостерігачів", включаючи й тих, у яких не вдалося виробити реакцію допомоги, при появі болючих відчуттів у партнера (ознак його оборонної поведінки) в тій чи іншій мірі відбувалося прискорення частоти серцевих скорочень і збільшення синхронізації тета-ритму. Ці дані свідчать про виникнення у собак-"спостерігачів" емоційної напруги внаслідок емоційного зараження відчуттями партнера. Із цього випливає, що ці тварини генетично схильні до відображення емоційного стану партнера, але з огляду на різноманітні обставини та, передусім, індивідуальні особливості процес їх емпатування обривається на різноманітних ланках: на спогляданні, сприйманні даної ситуації чи синтонії, або ж вони прагнули своїми діями припинити негативні емоції партнера. І тут можна було б уточнити результати дослідів Симонова. Він виробляв умовну "реакцію допомоги" у щурів або ж, по-іншому, назвав це умовною реакцією уникнення болювого подразника партнера. В досліді з білими щурами-самцями вдалося у 31% особин порівняно швидко виробити умовну реакцію уникнення болювого подразника партнера. У 45% цю реакцію виробляли після того, як їх декілька разів використали у вигляді "жертви". У 24% виробити умовний рефлекс уникнення криків болю партнера не вдалося.

В подальшому Симоновим і його співробітниками були проведені досліді не тільки щодо вироблення інструментальних рефлексів допомоги, але й вивчення спроможності тварин до досягнення внутрішнього світу іншої особини, що й було умовою вироблення цих рефлексів [1], [3], [2], [4].

Очевидно, 24% щурів, яких він називає нечутливими до емоційного стану іншого, не в змозі емоційно реагувати, оскільки їх емпатійний процес обривається після емоційного зараження на спогляданні ситуації або ж у них взагалі не сформована емпатійна установка. 45% щурів змогли тільки синтонувати, але після придбання певного досвіду вони досить легко навчалися реакції допомоги. У 31% чутливих щурів індивідуальні особливості та досвід призводили до повноцінного емпатування (на рівні натуральної емпатії, зрозуміло) партнеру-"жертви".

Із викладеного вище випливає, що міра емпатійності тварини залежить від її онтогенетичного розвитку. В якійсь мірі це підтверджують і експерименти з ушкодженням різноманітних відділів мозку [3]. Із опису розвитку ситуативної емпатії випливає, що навіть на елементарному рівні вона до певної міри опосередковується когнітивними процесами: орієнтовним і екстраполяційним рефлексом, "оцінкою" ситуації. А функціонування екстраполяційного рефлексу є одним із основних структурних елементів розумової діяльності, що визначається мірою розвитку мозку [5]. Крушинський, на протигагу Симонову, вважає, що основною умовою еволюції суспільних відносин тварин є рівень розвитку їх розумової діяльності. Ця суперечність знімається, якщо в основу соціальних взаємовідносин (внутрішньовидових відносин) тварин покласти їх емпатійність, функціонування якої обумовлюється як емоціями, так і когніціями.

Із розгляду закономірностей філогенетичного і ситуативного розвитку натуральної емпатії можна зробити висновок, що її онтогенетичний розвиток має характер навчання різних видів: від імпринтингу до вікарного навчання. В цьому якраз і проявляється залежність емпатії від рівня філогенетичного розвитку. Всі види навчання тварин тією чи іншою мірою засновані на інстинктивній поведінці. У зв'язку з цим онтогенетичний розвиток емпатії може відбуватися тільки у особин зі сформованою емпатійною установкою.

Наслідком онтогенетичного розвитку є варіативність ситуативної емпатії. Із викладених вище фактів прояву емпатійності тваринами, а також аналізу внутрішньовидових відносин, що описуються етологами і зоопсихологами [6], [5], [7], можна зробити висновок, що механізмом онтогенетичного розвитку натуральної емпатії є імпринтинг, умовнорефлекторне, оперантне і вікарне навчання.

В ранньому постнатальному онтогенезі в певні чутливі (сензитивні) періоди (у вищих тварин вони досить таки розтягнуті) закарбовуються емоційні стани батьків та інших членів групи, а також, можливо, деякі реакції на них дорослих особин. Підрастаючи, молодняк умовнорефлекторним способом навчається диференціювати сигнали, що інформують про стан інших тварин. Умовнорефлекторний зв'язок, що виникає, робить для індивіда мотиваційно значущими подразники, що породжують той чи інший стан у партнера. Такі особини досить легко вступають у соціальні відносини з членами своєї групи, можуть синтонувати їм, але в нестандартних екстремальних ситуаціях, у які потрапляє партнер, вони проявляють реакцію уникнення пасивного споглядання того, що відбувається. Навчитися адекватно реагувати на неблагополуччя особини-"жертви" тварини навчаються вже при переході в зрілий вік шляхом оперантного або вікарного навчання. Ефективність такого навчання, як ми уже згадували, залежить не тільки від "чутливості" тварини, але і від рівня її "інтелекту".

Наші умовиводи підтверджуються дослідженнями елементарної розумової діяльності тварин і їх внутрішньовидових відносин Крушинського, на підставі яких він робить висновок про існування кореляції між рівнем розвитку розумової діяльності та складністю суспільних відносин тварин [5].

Підведемо деякі підсумки викладеного матеріалу. Аналіз теоретичних і емпіричних досліджень показав, що механізмом філогенетичного розвитку емпатії стала установка на емоційне сприймання інших особин, зокрема їх суб'єктивних переживань. Умовою її розвитку були механізми імпринтингу і така якість психіки, як пережива-

льність. Механізмами ситуативного розвитку натуральної емпатії є емоційне зараження, орієнтовний рефлекс, емоційний резонанс, екстраполяційний рефлекс, оперантне навчання. Онтогенетичний розвиток натуральної емпатії обумовлює навчання за механізмом імпринтингу, оперантне і вікарне навчання. Розвиток натуральної емпатії в онтогенезі має ряд закономірностей: ускладнення структури і якості емпатійного відображення, незмінність модальності переживань суб'єкта й об'єкта емпатії, збільшення опосередковуючої ролі розумової діяльності в розвитку емпатійних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Guiton P. Socialisation and imprinting in brown Leghorn chicks // *Amin. Behav.* - 1959. - № 7. - P. 26-34.
2. Hamilton W.D. The genetical theory of social behaviour (1 and 2) // *J. theor. Biol.* - 1964. - Т(№) 7. - P. 1-32 (1-16 and 17-32).
3. Преображенская Л.А. Сравнительная оценка рефлексов избегания собак, выработанных на основе оборонительного поведения партнера // *Нейрофизиологический подход к анализу внутривидового поведения* / Под ред. П.В. Симонова. - М., 1976. - С. 36-58.
4. Heinrot O. Baintrage zur Biologie, insbesondere Psychologie und Ethologie der Anatiden / *Verhandlungen des internationalen Ornithologen kongresses.* - Berlin, 1910.
5. Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор. - СПб., 1903.
6. Lorenz K. Der Kumpan in der Umwelt des Vogels // *Ornithol.* - 1935. - Т. 83.- P. 137-213.
7. Гозман Л.Я. Психология симпатий. - М., 1987.

Виговська Лариса Петрівна - кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- вивчення емпатії як психологічної категорії;
- філогенез, соціогенез, онтогенез емпатійних явищ;
- роль емпатії в гуманізації національної освіти.